

je požig gradu Soteska ob Krki, arhitekturno enega najlepših in najdragoceneje opremljenih gradov na Kranjskem.

Med drugo svetovno vojno, 22. oktobra 1943, so partizani grad požgali in o tem dogodku piše v svojem dnevniku Edvard Kocbek (*Listina*, Ljubljana 1982, str. 413). Ko je Boris Kidrič nekje v Kočevskem Rogu zbranim povedal, da bo zagorela Soteska, je Božidar Jakac, ki je vedel, kakšni umetniški zakladi so v tem gradu in kakšen spomenik je sam grad, začel silovito ugovarjati: »Zdaj vidim, da ste znoreli! Vso Dolenjsko boste uničili! Kaj se pa sploh greste?« A nič ni pomagalo. Točno opolnoči, kot je napovedal Kidrič, je zakrvavelo Jakčevo umetniško srce. Prof. Metod Mikuž je skoraj vsako leto peljal svoje študente na ekskurzijo v Kočevski Rog. Med potjo se je vedno ustavil v Soteski, kjer je zbranim študentom opisal, kako je doživljal požig Soteske. Iz soban so nanosili v sredo dvorišča na kup knjige in umetnine. Ko je ugotovil, da bo dragocena knjižnica postala plen ognja, je protestiral pri Matiji Mačku, ki je vodil akcijo. Ta pa mu je odgovoril: »Metod, sedaj boš videl, kako bo gorel tvoj srednji vek.« Tudi njemu je ob pogledu na uničevanje narodne dediščine in neprecenljivega umetniškega bogastva zakrvavelo srce.

Kljub temu ob Krki še vedno stojijo nekateri zgodovinsko in umetniško prav značilni in pomembni objekti, delno ali povsem obnovljeni (Otočec, Hmeljnik, Stari grad).

Ko prebiramo prijetno in zanimivo napisano knjigo Branka Reisp a o gradovih, spoznamo, kako bogata je kulturna fevdalna dediščina na Slovenskem in kako so mnoge fevdalne rodbine ali njeni posamezniki odigrali pozitivno vlogo v starejši slovenski zgodovini.

Ignacij Voje

Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Josephinische Landesaufnahme 1763–1787 für das Gebiet der Republik Slowenien. 4. zvezek. Ed. Vincenc Rajšp, transl. Aleksandra Šerše. Ljubljana : Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Arhiv Republike Slovenije. 1998, 303 strani, 21 zvd.

Po zaslugi marljive skupine sodelavcev Arhiva Republike Slovenije in prizadevnega vodje projekta Vincenca Rajšpa smo decembra 1998 dobili nov, 4. zvezek tekstov jožefinske izmere z mapo zemljevidov. Že na tem mestu je treba omeniti izredno kakovost tiska faksimilov zemljevidov (Gorenjski tisk Kranj). Pohvalo zasluži tudi oblikovalka publikacije Irena Mandelj. Direktor Arhiva R. Slovenije Vladimir Žumer je na predstavitvi poudaril, da si le Slovenija lahko privoščiti kompletno izdajo tekstov in zemljevidov jožefinske izmere, ker je prostorsko relativno majhna in v celoti pokrita s kartiranjem. Zato je takšen projekt tudi finančno izvedljiv. Za druge dežele nekdanje Avstroogrske (npr. za Češko) je takšen projekt težko izvedljiv, saj gre za obdelavo sto in več sekcij. Lahko potrdimo njegovo mnenje, da je vizualno najboljši zemljevid sekcije 160, ki zajema mesto Kranj s Sorškimi poljem. Da se posamezne znanstvene in upravno politične institucije zavedajo vrednosti objavljenega gradiva, dokazuje spisek sponzorjev.

Četrty zvezek obsega 19 sekcij, ki zajemajo Gorenjsko in manjši del kronovine Koroške. Segajo na tri mejna področja današnjih treh držav: Italije s Trbižem in Kanalsko dolino, Avstrije z Ziljsko dolino, Beljakom, Rožem in Podjuno ter Slovenije z Gorenjsko. Predstavljajo tri dežele, na področju katerih naj bi se leta 2006 odvijale zimske olimpijske igre. Področje Gorenjske zajema večji del Julijskih Alp s Triglavom, Gornjo Savsko dolino, Bohinjsko in Blejsko jezero, Karavanke, Kamniške Alpe, Polhograjsko hribovje ter mesta: Škofja Loka, Kranj, Kamnik, Radovljica, Trzič, Beljak, Železna Kapla, Trbiž in Pliberk.

Največji problem pri transliteraciji zapisov je bila lokalizacija krajev in ledinskih imen ter ugotavljanje današnjih poimenovanj. To delo in prevod tekstov je odlično opravila Aleksandra Šerše. Za velik del Koroške, ki je zajeta v 4. knjigi, je značilno, da so mnoga imena krajev zapisana v slovenski obliki oziroma nemška imena izpeljana iz slovenske osnove. Za študij toponomastike so prav ti zapisi neizčrpen vir.

Lahko ugotovimo, da so bili popisovalci in kartografi pozorni na marsikakšno posebnost področja, ki so ga kartirali. Popisovalci so uporabljali v vseh deželah isto metodo in se posluževali istih rubrik, na katere sem opozoril pri oceni prejšnjih zvezkov (nazadnje v ZČ 2/1998, str. 292–296). Nekatere posebnosti in značilnosti področij, ki so opisana v četrtem zvezku, bom skušal strniti v naslednjem prikazu. Opozoril bi, da sem v posebni študiji obdelal domžalsko območje na podlagi gradiva jožefinskih merenj (I. Voje, *Domžalsko območje v gradivu o prostorskih predstavah 18. stoletja*, Kronika, 39/3, 1991, str. 45–50).

Pri kartografski upodobitvi pokrajine ugotovimo neke posebnosti na zemljevidih, ki pokrivajo Gorenjsko. Odvisne so bile od dostopnosti terena. Sekcija, ki prikazuje Julijske Alpe s Triglavom kot najvišjim vrhom, je na karti podrobno obdelana le do višinske meje, do katere se je povzpел kartograf. Ker je višinske predele nakazal le s šrafitanjem, je dokaz, da se na vršace ni podal. V 4. knjigi v opisih naletimo tudi na nekatere značilnosti pokrajine, ki so plod opazovanj kartografa na terenu. Tako je za področje od Ljubnega na Gorenjskem do Radovljice (t.i. Dežela), rečeno, da ima vsekakor ugodno lego. Posebno pri Radovljici so najboljša žitna polja in zaradi živil ter krme, ki jo imajo dovolj, so tu najpremožnejše vasi v vsej deželi. Tudi za gozdove na Jelovici je zapisano, da so skoraj vsi visoki in najlepši v deželi, vendar zaradi skal in grmovja niso prehodni ne peš ne s konjem, razen po označenih poteh. Zanimiv je tudi podatek o značilnostih gozdov na ravnini med Kranjem, Olševkom in Velesovim. Posebno majhne zaplate naj bi vzgojili vaščani, zato so gozdovi visoki in ne preveč zaraščeni z grmovjem.

Posebno pozornost so na Gorenjskem popisovalci posvetili komunikacijam, saj so te izredno pomembne za premike vojske. Pri kartiranju Selške doline je popisovalec omenil, da bodo pri Praprotnem naredili most (čez Selščico) in popravili cesto, tako da vožnja ne bo ovirana. Pot od Kamne Gorice in od Kroke proti Podnartu čez most do deželne ceste je vedno tako dobra, da transport z železnimi izdelki, ki se tu izdelujejo, teče neovirano v vseh letnih časih. V bohinjškem kotu je zanimiv opis poti, ki je služila za transport rude in oglja v fužine. Poti, ki vodijo iz Stare Fužine čez Suho v dolino Mostnice pa tudi iz Srednje vasi navkreber čez Uskovnico do železokopa na Rudnem polju ter s področja Goreljeka do stanov na področju Javornika, so prevozne za vozove. Imajo večinoma trdno podlago. Seveda je na Gorenjskem mnogo predelov, ki so bili težko dostopni, ali pa poti in cest sploh ni bilo, bile so le steze.

Tekočim vodam so popisovalci prav tako posvečali posebno pozornost, ker je kartirano področje Koroške in Gorenjske zelo vodnato. V precejšnji meri je zajet in opisan gornji tok rek Drave, Save, Sore in Ziljice (širina, globina). Na rekah in potokih se omenjajo številni mlini (zidani ali leseni), mostovi (leseni, slabi in dobri, kamniti) in v veliki meri brodovi – omenjeni so takšni, ki prepeljejo le posameznike ali pa večje tovore oz. vozove (npr. pri vasi Siga je brod čez Savo, ki lahko v štirih minutah prepelje težko natovorjene vozove).

Rubrika »trdne zgradbe« je izredno pomembna za preučevanje kulturne dediščine. Dejstvo je, da med trdne zgradbe popisovalci štejejo predvsem cerkve, župnišča, ki so na Gorenjskem ponavadi enonadstropna, gradove, za katere kažejo še poseben interes, kajti prav v gradovih bi lahko namestili največ vojakov, pošte (Podkoren) in mitnice (Podklošter, Podkoren, Ježica pri Ljubljani), mlina ter stavbe, v katerih se je odvijala industrijska dejavnost.

Za Koroško in Gorenjsko je značilno, da se pri cerkvah omenja, ali imajo zidano obzidje ali so brez obzidja. Za Cerklje na Gorenjskem je npr. omenjeno, da je župnijska cerkev obdana s približno 4 sežnje visokim zidom. Vsiljuje se vprašanje, ali gre pri vseh obzidanih cerkvah za ostanke kmečkih taborov? Za Bistrico v Rožu je navedeno, da ima novo zidano cerkev z obzidjem. Zapis sekcije 176, ki zajema področje Podgorja in Krašnje, ni narejen po rubrikah, ampak so vse značilnosti pokrajine zajete v strnjem popisu. Za vse cerkve je rečeno, da so trdne in obdane z nizkim, za deželo značilnim obzidjem. Eden najlepših in po načrtu grajenih protiturških taborov na Slovenskem je tabor Goričica pri Domžalah. Opis je naslednji: »Vas ima na vzpetini trdno cerkev in župnišče z obzidjem in jarkom, v njem se lahko udrči četa, ta grič obvladuje vso ravnino na tem področju. Župnišče v obzidju je tudi trdno.«

Kot zanimivost bi omenil mlin pri Dragomlju (na Pšati). Je trden, pravzaprav propadajoči stari grad, ki že postaja posebnost.

Pri mestih, ki sem jih omenil v uvodu, popisovalci navajajo cerkve, pomembnejše javne zgradbe in meščanske hiše, ki so običajno enonadstropne. Za Beljak je med drugim rečeno, da sta v tukajšnji vojašnici dve četi, v sili je moštvo mogoče povečati za več čet. Minoritski samostan in stari grad sta zgradbi, ki lahko med svoje zidove sprejmeta tudi 600 do 700 mož. Pri Škofji Loki so naštetje cerkve, hiše v mestu so nekatere dvo-večina pa enonadstropne. Mesto je obdano z obzidjem, zahodni del leži višje, vzhodni nižje; tako zgornji kot spodnji del imata široko ulico. Mesto Kranj, kot je rečeno v opombi, ima ugodno lego zaradi obeh rek z visokimi, strmimi in skalnimi bregovi, obdano je z obzidjem. Zaustavimo se še pri Kamniku. Od trdnih zgradb so naštetje: »V mestu je frančiškanska cerkev in samostan, cerkev sv. Jožefa, v predmestju so župnijska cerkev in kapele križevega pota. Izven mesta je na vzpetini grad Zaprice. Ostale hiše v mestu so večinoma zidane in enonadstropne, mnoge pa so lesene.« V opombi je še dodano: »Mesto je pri vходу z južne strani deloma utrjeno z majhnim ozkim slemenom, ki je na koncu ob vodi skalnato, in še z obzidjem, ki mu grozi skorajšnje sesutje; ima tri glavna vrata, z vseh strani je obvladljivo.«

Za vsa tri gorenjska mesta je značilno, da imajo v tem času še srednjeveško obzidje. Pri Trziču je navedeno, da je majhen trg z dvema cerkvama, krasijo pa ga enonadstropne zidane hiše. Iz opisa Bleda je razvidno, da je lepota kraja pritegnila pozornost popisovalcev. Bled ima zidano cerkev in še nekaj enonadstropnih zidanih hiš in na strmi vzpetini 500 korakov nad samim krajem trdno zidan grad. Jezero, imanovano Marijino jezero, je 200 do 500 sežnjev široko in 1100 sežnjev dolgo, 15 do 20 sežnjev globoko, ima kamnito dno ter sladko pitno vodo. Sredi jezera je štrleča kamnita skala, 100 sežnjev dolga in široka, na njej je velika zidana cerkev in stanovanje za duhovnika v enonadstropni hiši.

Hišam po vaseh na Gorenjskem so popisovalci namenili dokajšnjo pozornost. V vaseh okrog Bohinjske Bistice in v Selški dolini naj bi bile hiše podzidane. V Zgornji Koritnici in Znojilah pa je poudarjeno, da so večinoma lesene, v vaseh okoli Mavčič in Drulovke pa deloma lesene, deloma zidane. Podobno je rečeno za vasi v okolici Kamnika. Analize podatkov v jožefinskih merjenjih bi dale zelo jasno sliko, kako so izgledale vasi na Slovenskem v drugi polovici 18. stoletja. Samostani so bili prav tako zanimivi za popisovalce, saj so predstavljali zidane objekte, v katere so lahko namestili vojaštvo. Enonadstropen nunski samostan v Mekinjah je bil označen kot nekdanji, kar pomeni, da se je popis izvršil po letu 1482, ko je Jožef II. razpustil samostan. Tudi opisi gradov so lahko primerljivi z današnjim stanjem. Grad Brdo je bil takrat štirioglat, okrog 50 korakov dolg in dvonadstropen. Lep in trden je grad Smlednik, poleg njega je prav tako kapela. V gradu so lahko nastanjene 4 čete. Lep grad v Goričanah je 500 korakov od vasi, postavljen je na višini, ima skladišče za pridelke in obzidano kašče, kjer se lahko nastani bataljon.

Iz popisa dobimo zelo popolno sliko o industrijskih obratih na Koroškem in Gorenjskem. Posebej so omenjeni rudniki. Bogati rudniki železa so bili pol ure od vasi Planina pod Golico v hribu ob potoku Jesenica, v Jeseniškem Rovtu, v Železnikih, in na Rudnem polju. Prebivalci Slovenj Plajberka, Rute in Žabnice so se ukvarjali s kopanjem svinčeve rude. Železarne in jeklarne so bile na Savi, v Javorniku, Bajdišah, Bistrici v Rožu (tudi žičarna), Trziču (veliko dobro zidanih tovarn jekla in železa), Kamni Gorici, Kropi, Bohinjski Bistrici (topilnica in plavži), Stari Fužini, Podgorju in pri Kamniku (kjer je zapisano v opombi, da so izven mesta plavž za taljenje železa in fužine; rudo vozijo sem iz Štajerske). Želbljarske kovačnice so bile v Kamni Gorici, Kropi in Podgorju pri Kamniku. Stara tovarna solitra je stala pri Pliberku, varilnica piva je bila v Trbižu. Zidani mlin za papir je bil pri mostu čez Soro v Goričanah.

Izdaja te jožefinske vojaške izmere je zahteven projekt ter predstavlja izjemen prispevek k skupni zgodovini srednje Evrope. Zato naj zaključim te predstavljene opise nekaterih posebnosti Gorenjske in deloma Koroške z mislijo uvodničarja Feliksa J. Bistra, ki v spremni besedi poudarja, da izdaja teh prvovrstnih virov predstavlja pomembno izkaznico za vstop v evropsko skupnost, saj je v opisih in na kartah v celoti prikazana naša identiteta. Bister nadaljuje: »Končno dokumentira edinstveni avstrijski kartografski opis kot slovenski oz. večjezični »univerzalni atlas« duhovno kontinuiteto in sorodstvo, ki ju nosi v sebi brez dvoma vsak srednjeevropski narod. Zato ni treba nobenemu narodu naše celine šele podeliti kakršnega koli evropskega predikata.«